

תקציר

שרידי תשובות מחכמי האימפריה העות'מאנית

מגניזת קהיר שבאוסף אדלר

ספר זה כולל שרידי תשובות מגניזת קהיר מאת חכמי האימפריה העות'מאנית הספונים כיום באוסף אלקן נתן אדלר שבספריית בית המדרש לרבנים בניו יורק. לאחר שזכינו להוציא לאור בשנים תשע"ג-תשע"ד את שרידי התשובות מחכמים אלו, שנמצאו באוספי הגניזה שבספריות אוניברסיטת קמברידג', הגיע עתה גם מועד גאולתם של שרידים אלו.

כתבי היד המתפרסמים כאן לראשונה חושפים גילויים חדשים שטרם נידונו בספרות המחקר ויש בהם כדי לתרום להבנות חדשות בסוגיות הלכתיות-היסטוריות שונות ולגיבוש מבט רחב יותר על ספרות השו"ת והבנת דרכי יצירתה בארצות אגן הים התיכון מראשית המאה הט"ז ואילך.

א. בין חקר הגניזה הקלסית לחקר תשובות מהגניזה המאוחרת

לאחר גילויין של מגילות ים המלח בשנת תש"ז (1947), כתב חוקר השירה והפיוט מנחם זולאי (גליציה-ירושלים, תרס"א-תשט"ו) מאמר בשם: "בין גניזה לגניזה", בו התבטא בהתפעלות רבה על גניזת מדבר יהודה ותגליותיה החדשות, זאת על אף ש"מבחינת הכמות הרי זו מין 'גניזונת', הבטלה במיעוטה לעומת הגניזה הקהירית". אך יש מן המשותף בעיסוק בין שתי הגניזות "גילויי כתבי יד הנוגעים לקדמוניות ישראל... יש בהם כדי להטריף על אדם את דעתו, מרוב שמחה והתפעלות... עוד עתידה להתפרש – גניזת ארץ ישראל מתוך שרידי הגניזה הקהירית". במאמר זה עורך זולאי גם חשבון נפש על מצב המחקר (כחמישים שנה לאחר גילוייה של גניזת קהיר), מותח ביקורת נוקבת על אזלת היד השוררת בחקר הגניזה ומשגר חצי ביקורת בעמיתיו המלומדים:

דור ראשון לחוקרי הגניזה לא הוצרך לשאול למטרות. הוא עט אל השלל כעדת דבורים לקערת דבש פתוחה כל פשיטת יד נתברכה בהפתעות... אנו, בני הדור השלישי, עומדים בתוכו של משבר... עלינו הוטלה עבודת חפירות באדמת נכר שאינה רשומה במפת ידיעותינו, ואין טבעה נבדק בכלים שבידנו... דרושים מכשירים חדשים ופועלים חרוצים ונלהבים... היכן יורשיהם של שכטר וקויפמן, של מאן ופוזנסקי, של בראדי ודוידזון? כאן נקודת המחלוקת ביני ורוב חכמי ישראל. הם טוענים שהגניזה כבר נחקרה למדי, וכל חלקה טובה כבר נזרעה, ונאכלו פירותיה. ואני טוען להד"ם! לא זו בלבד שרוב החומר עודנו גנוז, אלא אף מה שנתפרסם צריך ברובו מהדורה חדשה והארה חדשה.

בסוף דבריו מציב זולאי פרוגרמה חדשה לחקר הגניזה:

יש לייסד אקדמיא לחקר הגניזה הקהירית, שמתפקידה יהיה לרכז במקום אחד את כל החומר כולו (בצורת צילומים כמובן) ולמיינו לפי תכנון; כל מקצוע ומקצוע נמסר לידי חבר חכמים המומחים לאותו מקצוע, כך שהאקדמיא תהא מורכבת ממכוני מחקר שונים, מכון מכון ומקצועו, וכולם יחד עומדים תחת פיקוח עליון של נבחר האקדמיא ונהנים ומתבשמים זה מזה.

יש בדברים אלה הרבה מן האוטופיאה, ואף על פי כן אינם מעבר לתחום האפשרות. כבר ניתנה דוגמא לכך, בזעיר אנפין, במכון לחקר השירה העברית... באותו מכון שיסד מר ש.ז. שוקן.

כשישים וחמש שנים חלפו מפרסום מאמרו של זולאי. מאז הלך והעמיק והרחיב חקר "הגניזה הקלסית", וכלי המחקר הבסיסיים התפתחו לבלי הכר. בדורנו, שהוא דור חמישי לחקר הגניזה, פרויקט פרידברג לחקר הגניזה עומד לפני סיום מיזם הצילום הדיגיטאלי של מרבית כתבי הגניזה המפוזרים בספריות העולם והעלאתם למרשתת באיכות גבוהה. תחומי מחקר שונים נחרשו, נזרעו ואף הצמיחו חלקות חדשות. עשרות רבות של מאמרים וספרים המבוססים על חקר גניזת קהיר פורסמו, תחומי הידע העוסקים בחיי היהודים בימי הביניים במזרח התיכון עשו כברת דרך ארוכה. אך הישגים כבירים אלו דומה שפסחו על "הגניזה המאוחרת", והרי היא מונחת בקרן זוית כאבן שאין לה הופכין, ובפרט כתבי היד של הספרות הרבנית. למרות שמלאו כמאה ועשרים שנה לגילוייה של גניזת קהיר, "הגניזה המאוחרת" ברובה עודנה עלומה וכמוסה מהעין. רישומי כתבי היד המתועדים בקטלוגים השונים, כלליים וסכמתיים למדי. כתבי היד ברובם טרם פוענחו ורב בהם הסמוי על הגלוי. קטעים רבים, ובעיקר אלו השייכים לספרות הרבנית (כמו שרידי תשובות) מתקופה זו, עדיין מצפים למדובבי שפתי ישנים, שינערו מהם את אבק הזמן, יצרפום אחד לאחד, ויאירו פרשיות עלומות ופולמוסים הלכתיים נשכחים שהשפיעו בזמנם על חיי הקהילה היהודית בארצות אגן הים התיכון, מלאחר גירוש ספרד ועד העשור השמיני של המאה הי"ט.

ובכל זאת, אידאה משותפת עוברת כחוט השני ומקשרת בין האוטופיאה של זולאי, שהחלה להתגשם בשנות החמישים של המאה העשרים במכון לחקר השירה העברית שבמכון שוקן למחקר היהדות, לבין מפעל חלוצי זה, המתבצע בשנים האחרונות באותו בית נאה בירושלים, בחדר הסמוך לחדרו של זולאי. במקום זה, עד לפני שישים שנה, עסק זולאי בחקר השירה והפיטוט של "האלף האמצעי", ואנו עיסוקנו היום בחקר שרידי תשובות מהגניזה המאוחרת, שנכתבו מהמחצית השנייה של האלף השלישי, סמוך לראשית הדפוס ועד לפניויה של הגניזה בשנת תרנ"ז (1896).

ב. על גלגולו של אוסף הגניזה על שם א"נ אדלר

הרבה נכתב על גילוייה של גניזת קהיר מבית הכנסת בן-עזרא ופיזוריה בספריות שונות בעולם, כך גם על גלגולם של כתבי הגניזה שבאוסף אדלר, מקהיר ללונדון ומשם לספריית ביהמ"ד לרבנים באמריקה (להלן: ביהמ"ל). משום כך אין צורך להכביר כאן במילים בנושא זה. אולם פטור בלא כלום אי אפשר, שהרי שרידי התשובות המתפרסמים כאן לראשונה באים מאוסף זה. לפיכך אסתפק בכמה ציוני דרך בגלגולו של אוסף אדלר שראוי לצינם.

אלחנן נתן אדלר (1861-1946), שהיה עורך דין עשיר ואספן ספרים ידוע, ערך ברבע האחרון של המאה הי"ט כמה מסעות לקהיר, כדי לאתר כתבי יד מגניזת בית הכנסת בן-עזרא לאוספו הפרטי. במבוא לקטלוג (, *Catalogue of Hebrew Manuscripts in the Collection of E.N. Adler*, Cambridge 1921), הוא מתאר את ביקוריו בקהיר ובארץ ישראל. בביקורו הראשון בקהיר בשנת תרמ"ח (1888), הוא לא הצליח להיכנס אל חדר הגניזה שבבית הכנסת בן-עזרא. שמונה שנים לאחר מכן חזר וביקר בקהיר, וביום י"ז בטבת תרנ"ו (3 בינואר 1896) הוא הצליח להיכנס לחדר הגניזה, והיה הראשון שהוציא משם שק מלא כתבי יד, ואותו לקח ללונדון. בין ביקורו הראשון

לשני נפל גגו של בית הכנסת, ובמהלך השנים תרמי"ט-תר"ן שופץ הבניין מחדש. במהלך השיפוצים הוצאו מחדר הגניזה אלפי דפים והונחו בחצר בית הכנסת ושם גם נמכרו לכל מאן דבעי, כפי שתוארו זאת החוקרים גוטהייל-וורל ופריאר :

The Genizah had been discovered in an attic as a result of the work of repairing the Synagogue. The workmen on tearing down the roof dumped all the contents of this attic into the court-yard, and there the MSS were lying for several weeks in the open. During these weeks, many dealers could obtain bundles of leaves for nominal sums. They later sold these bundles at good prices to several tourists and libraries.

אדלר המשיך לרכוש בעצמו קטעי גניזה ובאמצעות מוכרי ספרים ועתיקות מגניזות שונות. הוא רכש לא רק כתבי יד שלמים אלא גם דפים בודדים ופגומים, אך לא הקפיד להפריד בספרייתו בין החומר שהוצא מגניזת בית הכנסת בן-עזרא לבין כתבי יד שרכש מגניזות אחרות. בשנת 1898 חזר אדלר וביקר במצרים בשלישית. על ביקור זה כתב :

The third visit produced more Geniza fragments and important MSS from Palestine and a Geniza in Alexandria.

סביר להניח שבביקור זה אדלר לא הוציא כתבי יד מגניזת בית הכנסת בן-עזרא, אלא רכש כתבים שהוציאו אחרים מגניזה זו ומגניזות אחרות. זאת משום שלאחר ביקורו השני, הגיע לקהיר (בדצמבר 1896) שניאור זלמן שכטר, והוא פנה את כתבי היד שונתרו בחדר הגניזה והעבירם לספריית אוניברסיטת קמברידג'.

בשנת תרפ"ג (1923) מכר אדלר את ספרייתו שכללה את אוסף הגניזה לביהמ"ל והיא הועברה בקיץ אותה שנה לניו יורק. קטעי הגניזה וכתבי היד שהועברו מספרייתו תוארו על ידו בקטלוג שפרסם בשנת תרפ"א (1921).

ג. תיאור האוסף

אוסף אדלר, המסומן באותיות הלטיניות ENA (=Elkan Nathan Adler), הוא אוסף הגניזה השני בגודלו בעולם (אחר אוסף טיילור-שכטר המצוי בספריית אוניברסיטת קמברידג'). האוסף כולל אלפי כתבי יד, רובם דפים בודדים ומקצתם קונטרסים שלמים או חלקיים הכוללים עשרות דפים. אוסף זה מעורב בחומר מגניזות שונות (ולא רק מגניזת בן-עזרא) וקשה להבחין בין הגניזות מפני שהדפים מגניזת בן-עזרא לא סומנו בנפרד. כך שייתכן מאוד שתשובות בודדות שנכללו בסדרה זו (כמו התשובה שייחסנו אותה לר' יעקב הכהן משגוביא) אינן בהכרח מגניזת קהיר אלא מגניזות אחרות. בעניין זה הלכנו בעקבותיו של פרופ' נחמן דנציג שעמד בשנים תשמ"ו-תשנ"א (1986-1991) בראש צוות שמייך את כל קטעי המדרש וההלכה שבאוסף אדלר ובאוספים אחרים שבספריית ביהמ"ל שנשתרבבו בהם קטעי גניזה. הוא ניצב בפני אותה דילמה וכך כתב (שם, עמ' לט) :

כדי להתגבר על בעיית ההפרדה בין חומר מבן-עזרא לבין חומר שאינו מבן-עזרא – אם הפרדה כזו אפשרית בכלל – החלטנו לתאר בקטלוג זה את כל החומר הרבני השמור בספריית בית המדרש לרבנים כיום בחזקת "קטעי גניזה", למרות שישנם דפים הכרוכים

עם דפי-גניזה ולפי דעתנו קרוב לוודאי שאין מוצאם מבן-עזרא... לגבי הדפים שאינם קיימים כיום בספריה ב"אוסף הגניזה" – שם קבענו להיפך: כללנו את החומר הרבני בקטלוג זה רק אם הצלחנו לשכנע את עצמנו שמקורו בבן-עזרא, למרות שהכרעה זו אינה קלה ופשוטה.

דנציג נהג במיון החומר שנמצא באוסף אדלר ובאוספים השונים שבספריית ביהמ"ל שבהם תועד חומר מהגניזה על פי הכלל "כאן נמצאו וכאן היו". מאידך-גיסא, הוא גם רשם בקטלוג שלו כתבי יד שמצא באוספים אחרים בספרייה שלא נרשמו כחומר מן הגניזה, לאחר שהשתכנע שמקורם מן הגניזה. מכיוון שלא קיימים תווי היכר מיוחדים המאפיינים כתבים שמקורם מגניזת קהיר, הכריע על פי הכלל ש"אין לדיין אלא מה שענינו ראות".

ד. איתור תשובות בגניזה

מצבן הפיזי של התשובות שבגניזת קהיר אינו שונה ממצבו של מרבית החומר שנמצא בה. התשובות אינן שלמות, הכתב דהוי ומטושטש ולעתים רב הפרוץ על העומד. למרות זאת, גם לפרסומם של תשובות קטועות או אנונימיות יש תרומה חשובה למחקר. לעתים המידע ההיסטורי וההלכתי העולה מתשובות קטועות יש בו כדי להשלים את החסר בתשובות שנדפסו, ואף אם לפי שעה הקטע נותר עמום ומעורפל, עדיין יש מקום לפרסמו כדי שיבואו אחרים וישלימו את המלאכה.

דיוננו להלן יעסוק בכלים ובמנגנוני עזר שפיתחנו תוך כדי עבודתנו באיתור וזיהוי תשובות אחרונים, בגניזת קהיר. סביר להניח כי חלק מהדברים שנביא להלן הולם גם את איתורם וזיהוים של שרידי תשובות גאונים וראשונים. אלא שספרנו עוסק בתשובותיהם של חכמי ישראל שחיו בארצות אגן הים התיכון לאחר גירוש ספרד, ולהן סגנון וייחודיות משלהן. לכן לא באנו להרחיב כללים אלו מעבר למסגרת המקום והזמן של ספר זה.

בפתיחת דברינו נעיר כי מלאכת איתור שאלות ותשובות בין קטעי הגניזה איננה מלאכה קלה כלל ועיקר. רוב רובן של התשובות שנמצאו בגניזה לפני פענוחן, פענוחם הן בגדר כתבים רבניים אנונימיים, ללא תווי היכר חיצוניים הקובעים את סווג כתב היד לתת-סוגה זו או אחרת (חידושים, ספרות הפסיקה, שו"ת). לאחר שאובחן שהקטע עוסק בעניין הלכתי, מתחילה מלאכת הזיהוי של כתב היד, וסיווגו או אי סיווגו כתשובה. בחלק ניכר של קטעי התשובות חסרה השאלה. כמו כן תשובות רבות קטועות מארבעת צדדי הדף, לכן גם אם המילים שנתרו זוהו ונעתקו כראוי, עדיין לא תמיד השורות מתחברות זו עם זו וקשה לעתים להבין את הרצף התוכני. אמנם פעמים רבות המעיין בכתב היד עשוי לחוש מתוך הסגנון או על פי רוח הדברים, שהקטע שלפניו הוא שו"ת. אך לצורך סיווג מהימן, נדרשים כלים אובייקטיביים יותר שעל פיהם ניתן לבצע זיהוי באופן שלא יותיר מקום לספקות. כמובן, אם מופיעים בקטע פרטים, עובדות או פעלים בלשון עבר שמרמזים על שאלה, סיפור או מעשה, הרי הם מקלים על החוקר לשער כי הקטע הוא חלק מתשובה. אלא שלרוב, הקטעים ששרדו עוסקים בנייתוחים הלכתיים ואין בהם רמז מובהק לשו"ת.

ה. מנגנון עזר לזיהוי שרידי תשובות

תוך כדי עבודתנו יצרנו כלים שהיו לנו לעזר לאבחן ולזהות טקסטים של תשובות או לאמת בסבירות גבוהה את השערותינו בדבר טיבם של קטעים הלכתיים אנונימיים ולקבוע אם הם תשובות או שייכים לסוגות אחרות. הנה דוגמאות לכלים אלה:

א. צירופי מילים או מילים בודדות – "בנידון דידן" (או בראשי תיבות: בני"ד), "הזה" או "הזאת"; "דנן" (כמו "האשה הזאת", "השטר הזה", "המת הזה", "המצווה הזה").

ב. משפטים ששרדו מתוך משפטי סיום – "ה' יצילני משגיאות", "ושכרו כפול מן השמים", "והנלע"ד כתבתי", "נאם עבד כל יודע דת ודין קטון וצעיר".

ג. שמות של אנשים – "ראובן ושמעון", או "יוסף בן שמעון" "זבולון בנימין".

ד. שמות של מקומות – ק"ק סופיא"ה, פמאגוסטה, ציפורי, טבריה.

ה. כינויי מטבעות – פרחים, מאידי, גרושוש.

ז. שמות של מוסדות, גופים ציבוריים, בעיקר בלע"ז – ואקפ, שרפליק, וכדומה.

ח. משרות שלטוניות בלע"ז – שוטרים, חיילים, פקידים, אפנדי, באשה, ועוד.

ט. התייחסויות לדברי עדים – ו"מה שהעיד", "ומה שאמר העד".

י. התייחסות לטענות נוספות של הצדדים – "עוד טוען" או "עוד טען".

יא. שמות תואר – "החכם נר"ו", "החכם המורה".

יב. התייחסות לדברי הכותב – "ומה שכתב כ"ת", או "מעכ"ת".

יג. מעבר מעניין לעניין – "ולעניין דבר פלוני".

יד. החלת מסקנה מהדיון ההלכתי על מקרה נתון – "ולחכי... מחויב הוא אח דהך חכם חיובא דאורייתא לספוקי פרנסה דידיה [=] ולכן... מחויב האח של החכם ההוא חיוב מהתורה לספק את פרנסתו".

לבסוף, כאשר לא מצאנו רמז מובהק, והטקסט שבקטע נותר עדיין כ"ספק תשובה", בדקנו אם הנושא המשתמע מהקטע נדון באחד מספרי השו"ת של התקופה. איתור תשובות העוסקות באותו העניין עשוי להתיר ספקות ולהוכיח שאף על פי שחסרים הרמזים והמאפיינים הנזכרים, הקטע הוא אכן חלק מתשובה (כמו ב"פרשת יקותא" או בפרשת ביטול השידוכין במשפחת רבנים ידועה).

ו. זיהוי המשיב

אחת המשימות הקשות ביותר הניצבות לפני חוקרי תשובות הגניזה היא זיהוי המשיב, ועד כה לא נמצא מטה קסמים שיסייע לעמוד באתגר זה. לפי שעה אף לא נוכל להצביע על מתודה שיטתית לזיהוי תשובה שלא הובאה לדפוס (או שהובאה לדפוס אך אינה כלולה במאגר ממוחשב, המאפשר חיפוש יעיל). לרוב יש צורך לנקוט סדרה של בדיקות בשיטות מגוונות, כדי לאתר קצה חוט שיוביל לזיהוי המשיב.

בחלק מהתשובות האנונימיות, זיהוי המשיב הוא פעולה מסובכת המורכבת מצירוף פעולות רבות הכוללות בראש וראשונה השוואות לשוניות וסגנוניות, שימת לב לפרטים קטנים ושוליים, אשר רק תכלול כל הממצאים, עשוי להצביע על זהות המשיב ברמת סבירות המניחה את הדעת.

תחילה ניסינו לאתר פרטים בשרידי הטקסט שיאפשרו לקבוע את המקום והזמן שבהם נכתבה התשובה, או יקדמו אותנו למציאת קצה חוט שיוביל לזיהוי המשיב. פעמים נקטנו ניתוח דדוקטיבי (מהכלל אל הפרט), דהיינו בחינת תוכנה של התשובה כדי לאתר בה סברות, שיטות, דעות ורעיונות המצויים גם במקורות אחרים, ומהם להסיק את זהות המשיב. למרות הישגים כאלו ואחרים, יש להודות כי במקרים רבים התגלו לנו ממצאים חשובים, לכאורה על דרך המקרה, מעין צירוף מקרים בלתי מכוון – סייעתא דשמיא שעמדה לצדנו.

בהמשך דברי ההקדמה שבספר, אנו מדגימים באמצעות כתבי יד שנידונו בספר זה ובשרידי תשובות (קמברידג') זיהויים שהצריכו שימוש במגוון דרכים ושיטות. בראש כל דוגמה הוספנו כותרת המצביעה על אחד מהאמצעים שהובילו אותנו לזיהוי המשיב השואל או תוכן התשובה.